

SEVGİLİDE GÜZELLİK UNSURU OLARAK SAÇ

Ahmet TANYILDIZ*

ÖZET

Konu itibariyle klâsik şiirimizin temelinde yer alan aşk olgusunun vazgeçilmez figürlerinden biri de sevgilidir. Âşık-ma'şûk-rakîb üçleminde, en önemli sacayağını oluşturan sevgilinin; güzelliğini teşkil ve tamamlamada, saç unsurunun değeri ve gerekliliği açıktır. Divanlarda zülf, mû[y], gîsû gibi isimlerle de anılan saç; genel olarak şekil, koku, renk ve diğer benzetme yönleriyle konu edilir.

Bu çalışmada seçilmiş beyitler esas alınarak, sevgilinin güzelliğini bütünleyici bir unsur olan saçın özelliklerine değinilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Divan Şiiri, Sevgili, Saçın Şekilleri.

HAIR AS AN ELEMENT OF BELOVED'S BEAUTY

ABSTRACT

One of the fundamental elements of love in the classical poetry is beloved one. In order to form and complete beloved's beauty within the trivet of lover-beloved-competitor [âşık-ma'şûk-rakîb], value and necessity of hair is essential. Hair, which was named such names as zülf, mû[y], gîsû in divans, is generally mentioned with its form, scent, color and some other peculiarities.

In this study, hair as a mean of completing beauty of beloved will be evaluated on the basis of selected verses.

Key Words: Divan Poetry, Lover, forms of hair.

*Okt.; Erciyes Üniversitesi, Rektörlük Türk Dili Bölümü;
ahmedesad@gmail.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*
Volume 4/2 Winter 2009

Kadim estetiğin vazgeçilmez unsuru olan sevgili, her yönüyle güzelliğin zirvesi olarak algılanır. Melahat, naz, işve/cilve, nazar, gamze gibi *davranış merkezli* özelliklerinin yanında *fizikî yönüyle* de güzelliğin merkezidir. Saç, göz, kaş, yanak, dudak, ağız, ayva tüyleri gibi yüz ve çevresine ait unsurlar ile; miyân/bel, sîne, el, bacak gibi beden ve endâma ait unsurlar sevgilinin fizikî yönünü teşkil eder. Dış güzelliği -dar anlamda yüz güzelliğini- tamamlamada en önemli unsur şüphesiz ki saçtır.¹ Klâsik edebiyatımızda saç, çoğunlukla zülf, gîsû, kâkül, ca'd, turra ve mû[y] gibi müteradif kelimelerle ifade edilir.

Şairin/âşığın şiir ve muhayyilesindeki mahbubun saçını, tahlilî çalışmalarda genel olarak şekil, renk ve koku yönünden incelenmiştir. Daha sonra birtakım benzetme ve mecazlardan yola çıkılarak saçın şiirde nasıl kullanıldığına değinilmiştir. Daha kapsamlı çalışmalarda ise saçın söz konusu özellikleri müstakil olarak çeşitli şairlerin beyitlerinden hareketle incelenmiştir.² Çalışmamızda bunlar da göz önünde bulundurularak saçın şekli yapısı ve şiirdeki yansıması üzerinde durulacaktır.

Saçın şekil özelliklerinin nasıl olduğuna dair, divanlar haricinde faydalandığımız kaynaklarda birtakım tanım denemeleri mevcuttur. Bunlardan biri, Fars edebiyatının en kuvvetli kaside şairlerinden sayılan XIV. yüzyıl şairi Şerâfeddin Râmî'nin, sevgiliye ait fiziksel unsurları tasvir ettiği Enîsü'l-Uşşâk adlı eseridir.³ Râmî, saç; zülf, gîsû, turra ve mûy olarak ayırır ve bu kavramları tanımlayarak örnek beyitlere yer verir. Diğer bir kaynak ise XVI. yüzyıl şairi Muîdî'ye aittir (Erünsal 1988: 215-272). Râmî'den etkilenmekle beraber beyit örnekleri açısından yerlilik arz eden Miftâhü't-Teşbîh'te Muîdî, tüm saç şekillerini mûy başlığı altına toplayıp "...bilmek gerekdür ki mûy dört kısımdur" cümlesi ile dört türlü saçtan söz eder ancak bu şekiller zülf, gîsû ve mûydir (Erünsal 1988: 224). Saçın, şekli yapısı yönüyle gerçek ve mecâzî anlamda şiire yansıması da dikkat çekicidir. Râmî, Arap kültüründe [diğer kültürlerle etkisi açık] saçın; renk ve şekil bakımından 33 ayrı sıfatla belirtildiğini ifade eder. Bu sıfatlardan 11 tanesinin Arapların konuşma diline yerleşmiş olduğunu, 11'inin de yalnız Arap şair ve

¹ Divan tahlillerinde sevgilinin güzellik unsurları açıklanırken, saçın her zaman ilk sırayı alması, basit bir sıralamadan ziyade saça verilen önemi de açıklamaktadır kanaatindeyiz. (bk. Çavuşoğlu 2001: 118-137; Kurnaz 1996: 214-231; Sefercioğlu 2001: 147-161; Tarlan 2004: 67-93; Tolasa 2001: 159-184).

² Söz konusu çalışmalar için bk. Deniz 2004: 262-314; Öztoprak 2004a: 240-261; Öztoprak 2004b: 315-334.

³ Eser ve yazarı hakkında bilgi için bk. Zebîhullâh-ı Safâ 1977: 1313-1315 ve Şerâfeddin Râmî 2005.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

yazarların eserlerinde yer aldığını söyler. Geri kalan 11'i ise yazara göre Araplar dışında kalan Fars ve Türk milletleri tarafından kullanılmıştır (Râmî 2005: 19-20).

Şekil açısından sevgilinin saçını, söz konusu kaynakların tanımları ve Divan şairlerinin muhtelif beyitleri ışığında değerlendirmek yararlı olacaktır.

Gîsû

Kulak arkasından uzanarak güzellerin boyunlarına dolanan saça gîsû denir (Râmî 2005: 19). Muîdî "...şol mûy ki âşık-ı miskînlerün suçın dileyüp hûn-rîz dil-berlerün boynına salına ana gîsû dirler" diyerek daha sanatkâr bir ifadeyle saç tanımlar(Erünsal 1988: 224). Omuza dökülen saç (Pala 2004: 167) ve kadınlarda boynun arkasına dolanan saç (Amîd 1381: 1705) biçiminde güncel eserlerde yer bulan gîsû, Divan şairinde sadece bu isimle kullanılmaz. Zülf ve kâkül gibi kavramlar da kimi zaman bu anlamda şiire konu olur.

Muîdî'nin tanımına uygun olarak Nedîm, sevgiliyi câdû olarak tanımlar. Sevgilinin cadılığında, saçlarının efsun ve büyü ile beraber kullanılmasının etkisi vardır. Sevgili, güzelliğini kullanarak âşığın gönlünü saçları ile avlar/çalar. Artık âşığın gönlü sevgilinin zincir saçlarına esirdir:

Âkıbet gönlüm esîr etdün o *gîsû*larla sen

Hey ne câdûsun ki âteş bağladun *mû*larla sen G 103/1

Ahmed Paşa da, sevgilinin cadı gözüyle güzellik ülkesini fitne ile doldurmak için uğraştığını ifade eder. Bunu başarmak için de saçı hırsız, gamzeyi haberci yapar. Gîsûnun hırsızlık özelliği âşığın gönlünü çalmasından kaynaklanır:

Câzû gözün pür itmege fitne ile hüsn ilin

*Gîsû*yı düzd ü gamzeyi gammâz ider dirîg G 141/5

Yukarıda değinildiği gibi saçla ilgili kavramların birbiri yerine kullanılması mümkündür. Râmî ve takiben Muîdî'nin tanımlarından yola çıkarak gîsûyu sadece boyna dolanan saç olarak düşünmek yanıltıcı olacaktır. Çünkü beyitlerde farklı kullanımlara

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

tesadüf edilmektedir. Nitekim aşağıdaki beyitte sevgilinin sabah vakti yüzünü(yanağını) gîsûlarla süslediğini ifade eden Revânî söz konusu tanımını biraz daha genişletmiş oluyor. Çünkü yüz üzerine dökülen saç zülfür. Beyitte süslenme zamanı sabah vaktidir. Süslenme biçimi ise saçın yanak/yüz üzerine salınması veya taranmasıdır. Benzerlik ilişkisinde yüz güzellik bahçesi, saç da şebboy çiçeğidir:

Subhdem zînet idüp haddini *gîsûlar* ile

Bâğ-ı hüsnini donatmış yine şebbûlar ile G 338/1

Revânî'nin aşağıdaki beyitlerinde ise *zülf* ibaresi, söz konusu tanımlarla diğer saç biçimlerinden ayrılan *gîsûnun* yerine kullanılmıştır. Bu tür kullanımlar, saçla ilgili kavramlardaki anlam değişimlerinin ve genişlemelerinin ipuçlarını vermektedir. Beyitte, mis kokulu saçın, şairin perişan halini söylemek istediği için sevgilinin kulağına eğildiği zarif bir şekilde ifade edilir. Saçın miskînlîği, siyah rengi ve kokusu yönüyledir. Saç âşık ve ma'şûk arasında bir elçi ve şefaathçi konumundadır. Sevgili izin verirse saç ona âşığın perişan halini anlatacaktır:

Zülf-i miskînün kulağına egildiği bu kim

Söylemek ister benim hâl-i perîşânım sana G 2/3

Saç, âşık için aracı olup sevgilinin merhamete gelmesini talep etmektedir. Bu durumda âşığın sevgiliye kadar ulaşan âhının dumanı olarak da düşünülebilir. Hâl-i perişanını zülfe söyleten şair, bu hayalî devam ettirir. Saç bu sefer, sevgilinin kulağına eğilip bir şeyler söylemekle kalmaz. Boynunu ve kulağını öpüp âşık için merhamet dlenir:

Boynun kulağın öpübene yalvarur sana

Rahm eyleyüp Revânîye ey dilsitân *zülf* G 180/5

Saçı ifade eden kavramlar arasındaki kullanım farkları, sadece yukarıda bahsi geçen sanatkârların yorumlarından yola çıkılarak biçimlendirildiğinde, eksik değerlendirilme yapılmış olacaktır. Divan şairinin söz konusu kavramlar arasındaki ayrımları

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

bilmediği düşüncesi yanıltıcı olacağına göre, kullanım biçimleri ve arasındaki farkların irdelenmesi de önem arz etmektedir.

Mûy

Muîdî, mûy ibaresinin bütün saç şekillerini kapsadığını, ancak bu ibarenin, dar anlamda, sevgilinin belini kenar eyleyen saç olarak bilindiğini ifade eder (Erünsal 1988: 224). Râmî, genellemeye gitmeden, sevgilinin belini bir kemer gibi saran saç mûy olarak tanımlar (2005: 16). Taradığımız metinlerde kelimenin sözlük anlamı, yani saç, tüy ve kıl gibi anlamları ile beraber, sevgilinin belini tasvir ederken benzetme ölçüsü olarak da yer almaktadır. Nedîm'in aşağıdaki beytinde sevgilinin baştanbaşa naz ve ima olduğu belirtilerek, güya cilveden dolayı her saç telinin ucunda (ser-i mûy) bir göz bulunduğu söylenir. Mûy bu beyitte genel anlamı itibarıyla saç olarak kullanılmıştır:

Serâpâ şöyle pürdür nâz ü îmâ vü işâretten

Sanuram her ser-i *mûy*unda çeşm ü ebruvân vardur G 42/2

Revânî'nin aşağıdaki beytinde mûy, sevgilinin yanağındaki saç, yani aşağıda belirtilecek olan zülf olarak tasavvur edilmiştir. Sevgili yanağını saç ile süsleyince, sanki güzellik gelinine miskten bir perde çekilmiştir. Sevgilinin yanağı güzellik gelinidir. Bu gelin misk kokusunda ve renginde olan bir perde (saç) ardına alınır:

Çekilür hüsn 'arûsına serâperde-yi müşğ

Her kaçan zeyn idesin '*ârızunu mûyun ile* G 349/3

Zülf

Râmî, zülfü yüzün çevresinde gül bahçesinde halkalanmış yılan gibi görünen saç olarak tanımlar. Bu ifadesine, "güzeller bir gönlü yağmalamak istediklerinde saçlarını yanaklarının üzerinde kıvrırlar" anlamındaki beytini örnek olarak verir. Ayrıca yazar, zincir gibi toprağa düşerek güzelin ayaklarına kadar uzanan saça da zülf dendiğini ekler (Râmî 2005: 15). Muîdî ise dolunayı örten bulut gibi sevgilinin yüzü üzerinde bulunan saçın zülf olduğunu ifade eder (Erünsal 1988: 224). Yeni döneme ait kaynaklarda ise "yanağın iki

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

yanına sarkan saç” (Cebecioğlu 2005: 736), “başın üst kısmındaki ve kulak arkasındaki saç” (Amîd 1381: 1111) “yüzün iki yanından sarkan saç lülesi”(Pala 2004: 495) şeklinde tanımlanmaktadır.

Muîdî, söz konusu tanımına örnek olarak verdiği beyitlerde önce “Ko uzasın *zûlfünü gelsün yanağın üstine*” diyerek sevgiliden saçlarını yanağı üzerine salmasını talep eder ve sonra saç fitil benzerliğini esas alarak sevgilinin, yanağı üzerine neden saçını salıvermediğine cevap arar:

Ne sebebden *zûlf komazsın didüm ruhsârına*

Didi kim kandîl-i hurşîde ne lâzımdur fetîl(Erünsal 1988: 226)

Güneşin yanması ve parlaması için herhangi bir katkı maddesi ve fitile ihtiyacı olmadığı gibi, sevgilinin de yüz güzelliğini tamamlamada aslında saça ihtiyaç duyulmayabilir.

Şeyhî, renk itibariyle zûlf-Hind ve ârız-Rûm ilişkisi kurarak misk kokulu siyah saçın kâfur renkli yanak üzerine gelmesini tasvir eder. Hint insanının esmer olması, renk itibariyle saçın siyahlığını ifade için benzetme ögesi olur. Beyaz tenli Rum diyarı insanı ise siyah saç altındaki beyaz ve parlak yüze mukabildir:

Zûlf-i müşgîni gör ol ârız-ı kâfûr üzre

Düşmüş ol resme mu‘ârız nitekim Hind ile Rûm G 127/2

Aynı hayale Mesîhî’de de rastlanır. Sevgilinin parlak yanaklarındaki saçları, Rum diyarında güzellik gezisine çıkmış iki Hintliye teşbih edilir:

Ruhların üstinde zûlfeyn-i siyâhun gûyiyâ

İki *Hindû*dur kılurlar *Rûm*da seyrân-ı hüsn G 170/ 2

Muhibbî, güzellerin yanakları üzerinde saçlarını taramaya başlayınca, âşıkların akıl ve canının nasıl tarumar olduğunu yansıttığı aşağıdaki beytinde, âşıkların veya gönüllerinin sevgilinin zûlfüne asılı olduğu imajını da vermektedir:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Târ ü mâr-ı akl u cân kılır cânâneler
Her kaçan kim *ruhları üstinde zülfin şâneler* G 399/1

Bâkî, saç-tuğra benzerliğine dayanarak, beyaz bir sayfa olan yüz üzerindeki kıvrımlı saç, eşi bulunmayan parlak bir tuğra olarak düşünür:

Beyâz-ı safha-yı *ruhsârun üzre zülf-i pürçînün*
Misâlin görmemişdür kimse bir tuğrâ-yı garrâdur G 52/3

Fuzûlî zülfün, yanak üzerindeki siyah saçın, dağınıklığı yönünden kendisi gibi perişan bir halde meşhur-ı cihân olduğunu ifade eder. *Sevdalı* ifadesi hem siyahlığı hem de perişanlığı yansıtır. Saç bu iki yönüyle de meşhurdur:

Ruhun devrinde bir divânedir sevdâlı zülfün kim
Perîşânlıktan olmuş men kimi meşhûrı devrânun G 162/4

Saçın cadılık özelliğine değinmiştik. Mesihî'nin aşağıdaki beytinde sevgilinin güzel ve parlak yüzü sudur. Saç ise, suya batmayan bir cadıdır:

Ruhun üstinde zülfün tursa tan mı
Meseldür bu ki batmaz suya câdû G 199/4

Sevgilinin saçı renk ve şekil yapısıyla geceye benzeyince yüzü de bu gecenin mumu olarak tasvir edilir. Şair Haşmet, sevgilinin yüzüne inen perişan zülfü gece ve yüzü de mum gibi düşünür. Zülf, yani gece içinde yüz bir şem' olmaktadır:

Rûyuna inse ne dem zülf-i perîşânun senün
Tâb-ı ruhsârun olur şem'-i şebistânun senün G 157/1

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Fasih Dede, saç gölgesinin bir duman gibi yüze düşmesiyle, güzellik meclisinin mumu olan sevgilinin esmer göründüğünü şöyle belirtir:

Ruhsârı üzre sâye-yi zülfi düşüp çü dûd

Ol şem'-i bezm-i hüsnî siyehçerde gösterür G 109/2

Divan şairine göre uzun saç makbuldür. Yüzü kaplayan, boyna salınan, sine üzerine bırakılan biçimlerinin yanı sıra bele ve ayağa kadar inen uzunluktaki saç şekli de oldukça rağbet görür. Revânî; sevgiliden, yüzüne düşen o güzelim saçı kesmemesini talep eder:

Ruhtarunda güzelim zülfünü kesme uzasun

Cennet ehline nasîb olur imiş ömr-i dirâz G 150/5

Yukarıda zülfün, yüze düşen veya ayağa kadar uzanan saç şekli olduğu ifade edilmişti. Bunun dışına çıkan kullanımlar elbette mevcuttur. Örneğin Nedîm, aşağıdaki mısradaki siyah saç, billur sine üzerinde tahayyül eder.

Ol *siyeh zülfü döküp ol sîne-i billûruna* M 25-4/2

Uzunluk ölçüsü olarak düşünüldüğünde bazen ayağa kadar inen saç, umumiyetle ayağa düşmek deyimiyle birlikte kullanılır. Aşağıdaki beyitte Revânî, bir zamanlar kimseye baş eğmeyen zülfün, şimdi ayağa düşüp ne dediğini merak eder:

Düşmiş ayağuna ne dir ey dilsitân zülf

Baş egmez idi kimseneye bir zamân zülf G 180/1

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Zülf Şekilleri

Esas aldığımız birinci kaynak olan Râmî'ye göre saç, *zülf-i mu'akkad*, *zülf-i müca'ad* ve *zülf-i müselsel* olmak kaydıyla üçe ayrılır. "Sözü edilen saç biçimlerinin her biri, kendi ülkelerinde beğenilir ve üstün tutulur. Gerçi bunların hepsi "mûy, tura ve gîsû" diye adlandırılrsa da bu değişik isimler arasında büyük farklar vardır. Her birinin bulunduğu yer ve şekli ayrı ayrıdır" (Râmî 2005: 15). Söz konusu ayrımlar, Divan şairi için kesin bir ölçü değildir. Şair muhtemelen, sevgilide tahayyül ettiği saç biçimini kimi zaman görüp tasvir ederken, kimi zaman da esas aldığı Arap veya Fars şiirinin bir tasvir imgesi olarak kullanır.

1. Zülf-i Mu'akkad

Râmî; buna Pehlevîcede *şiken*, Farsçada ise *gile* dendiğini ifade ederek, bu biçimin, Türk kızlarının saç örgülerine benzediğini ileri sürer. *Şiken*, kıvrımlı ve karmakarışık saçtır (Amîd: 1381: 1317). *Gile*, gole söyleyişle kıvrır kıvrır saç (Kanar 1998: 522) anlamı taşımaktadır. Mu'akkad ibaresi ise; ma'kûd kelimesiyle beraber düğümlü, yoğun; bağlı ve ukdeli olarak anlamlandırılır (Kanar 1998: 602; Amîd 1381: 1827; Sâmi 2002: 1375).

Divan şairi, genellikle akd ve ukde ibareleriyle bu saç biçimi üzerinde durur. Genc (hazine), kufl (kilit), sır, kitap, yol ve fitne gibi kavramlar da benzerlik yönüyle, akd ve ukdenin birlikte kullanıldığı kelimelerdir. Taradığımız kaynaklar arasında bu saç biçimini en çok Fuzûlî tercih etmiştir. Aşağıdaki beytinde saç düğümünün hazineye (yüz) kilit vurup vuslatı engellediğini ifade eder:

Kondurdı gerd-i hattun âyîne-yi murâda

Kufl urdı *akd-i zülfün* gencîne-yi visâle G 247/4

Fuzûlî, sabâ rüzgârının, her dem sevgilinin saç düğümlerini açmasını talep eder. Çünkü bütün fitne ehli sevgilinin saçları arasındadır. Rüzgâr esip sevgilinin düğümlü saçı dağıldığı zaman, bütün fitne ehli perişan olacaktır:

Dağıtırsa n'ola *akd-i zülfünü* her dem sabâ

Fitne ehli olanun cem'î perîşân olsa yeğ G 153/5

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009

Sevgili, yan bakış okunu attığında âşığın (Fuzûlî'nin) bağı delinip kanı dökülecek; saçının düğümlerini açtığı zaman ise, âşık kendinden geçecektir:

Tîr-i gamzen atma kim bağrum deler kanum töker

Akd-i zülfün açma kim âşuftehâl eyler beni G 294/5

Medrese fakihî, sevgilinin yanağındaki saç düğümünün sırlarını öğrenmek isterken, bir türlü bu sırları çözemeyip her gece kitap üzerine düşüp uyuyakalmaktadır. *Kitab üzre düşmek* deyimî, saç ukdesinin sırlarını çözmek için medrese fakihinin her gece kitaplarla uğraştığı şeklinde de yorumlanabilir:

Ruhunda *ukde-yi zülfün* rumûzı fikri ile

Fakîh-i medrese her şeb düşer kitâb üzre Nev'î G 442/4

Sevgili saçlarının düğümünde, o kadar çok müşkil vardır ki, akıl ve kıyas ehlinin eli ile o meseleler halledilemez:

Akdinde saçlarınınun müşkil hesâba gelmez

Akl u kıyâs eliyle hall olmaz ol mesâyil Şeyhî G 110 /3

Şair, âşığın gönlünü sevgilinin saçlarına asılı bir durumda tahayyül eder. Şeyhî'nin aşağıdaki beytinde, gönül sevgilinin saç düğümünü çözmek için bir türlü yol bulamaz. Bu yüzden karanlıklar içinde yolunu kaybetmiş bir garip olmasına şaşılmamalıdır:

Dil *saçun ukdesinün* halline bulmadı tarîk

Zulmet içinde ne tan ger ola gümrâh garîb G 6/2

Haşmet ise yüz parça olmuş gönlünü tarak gibi eline almasını sevgiliden niyaz eder. Çünkü âşığın gönlü, sevgilinin perişan saçının ukdelerini açmaya vesiledir:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Sad pâre oldu şâne gibi gönlüm al ele

Ukdegüşâ-yı zülf-i perîşânunum senün G 154/2

2. Zülf-i Müca‘‘ad

Râmî, zülf-i müca‘‘adı, Deylemlilerin⁴ saçına benzetir. Bu saç biçimine Pehlevîcede *negûle*, Farsçada ise *kelâle* isminin verildiğini bildirir. Yazara göre *kelâle* isminin verilmesi, bu saç biçiminin çok kıvrıkcık olması dolayısıyladır. Kaynaklarda zülûf ve kâkül-i mahbûbe (Mütercim Asım 2005: 547) olarak tavsif edilen *negûle* biçimine taradığımız kaynaklarda rastlayamadık. *Kelâle* ise; lügatlerde *kolâle*, *külâle*, *gulâle* ve *kulâle* gibi yakın söylemlerle ifade edilmektedir. Şeyhî’de örneğine rastladığımız *külâle* ifadesine dayanarak biz de aynı söylemi tercih ediyoruz. Kaynaklarda kıvrık saç, kâkül (Kanar 1998: 497); karışık, kıvrıkcık saç, saçtan bir tutam (Amîd 1381: 1644); kıvrıkcık saç, mûy-ı müc‘ad (Mütercim Asım 2005: 460) şeklinde anlamlandırılmaktadır. *Müca‘‘ad* ise, kıvrır kıvrır saç ve *mergûl* (saçın kıvrımı) (Amîd 1381: 1767 ve 1790) anlamı taşımaktadır.

Sevgilinin yüzü güneş olarak tahayyül edilirse, saç da rengi yönüyle görünmesini engelleyen kara bir bulut olur. Kâkül kıvrımlarının, sevgilinin yüzünü peçe gibi kapattığını gören kişi, güneşin kara buluta girdiğini sanır:

Ol *ca‘d-ı kâkül* olalı ruhsâruna nikâb

Gören sanur kara buluta girdi âfitâb Mu‘dî (Erünsal 1988: 226)

Şair, saçı, yüzü kara ve ipini sürüyen olarak tasvir eder ve sevgilinin kıvrıkcık saçına dolanmak istemez. İpini sürümek; belasını veya cezasını aramak anlamında kullanılmakla beraber hırsızlık yapanların boyunlarına ip asılıp teşhir edilmesi ve yüzüne leke vurulması gibi sosyal bir olaya telmihi de ifade eder. Sevgilinin saçı, gönül hırsızdır. Bu yüzden yüzü karadır ve ipinin ucu yerlerde sürünür. Şair de bu özelliğini bildiği için saçta dolanmak istemez:

⁴ Deylem: Hazar Denizi’nin güneyinde yer alan bir şehirdir. Diğer bir kaynağa göre, kadim İran şehirlerinden olan Gîlân’ın bir nahiyesidir. Bu nahiyede oturan insanlara da Deylemî adı verilir (Amîd 1381: 993).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*
Volume 4/2 Winter 2009

Bir yüzi karadur ki ipin süriyüp yürür

Dolaşmasun Revânî bu *zülf-i müca‘ade* G 359/6

Saç, çengel olarak düşünüldüğü zaman, âşığın başı veya gönlü bu çengele asılmış olarak düşünülür. Aşağıdaki beyitte Nev'î, sevgilinin her saç telinin, âşığı asmak için birer çengel biçiminde düşünür. Âşık bir başıyla, hangi birinden halas olacaktır:

Kaç başı var âşıkun kim ola destünden halâs

Çekmege kullâb iken her *ca‘d-ı mergûl*ün senün G 264/4

Sevgilinin yüzünü güle benzeten şair, seher vakti sevgilinin, gül yüzüne kıvrımlı saçlarını bırakması sonucu, utanç ateşinin, gül ve laleyi yele verdiği ifade eder:

Saçsan şu gül yüzine sehergeh *külâleyi*

Haclet odı yile vire gülberg ü lâleyi Şeyhî G 200/1

Bâkî, sevgilinin güzellik özelliklerini yansıtırken çehreyi güle, sineyi yasemine, gözü nergise, ayva tüyünü çemene, ağzı goncaya ve kıvrım kıvrım saçını da koku ve renk yönüyle sümbüle benzetir:

Çihre gül sîne semen çeşm-i mukahhal nergis

Hat çemen gonca dehen *ca‘d-ı muanber* sünbül K 24/4

3. Zülf-i Müselsel

Râmî bu saç biçimini, zencilerin zırh şeklinde birbirine girmiş saçlarına benzeterek, Pehlevicede *mergûl* ve Farsçada *kâkül* dendiğini belirtir (2005: 14). Tarlan da, muhtemelen bu kaynaktan yararlanarak zülf-i müselsel için aynı tanımı yapar. Ancak şekil olarak Arapların saçına benzetir.⁵ *Mergûl*ün saç kıvrımı olduğuna

⁵“Müselsel: Arap saçı gibi kıvrıcık halka halka saç derler. Bunun Farsçası kâküldür.” (Tarlan 2004: 74).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

değirmiştik. *Kâkül* ise, diğer saç biçimleriyle anlamca karışmış bir durumdadır. *Kâkül*, “renk ve koku yönünden saçla ilgili diğer kelimelerle ortaklaşırken, şekil yönünden çoğunlukla örgülü olma çağrışımı ile birlikte kullanılmıştır”(Demir 2004: 24). Türk şairlerinin muhayyilesinde büyük oranda yukarıdaki anlamından farklı bir biçim kazanmıştır. Türk şiirinde *kâkül*, daha çok alın üzerine düşen saç parçası ve perçem olarak düşünülmüştür.

Sevgilinin saçı, koku, şekil ve renk yönünden çoğu kez miske ve sümbüle teşbih edilir. Fuzûlî’ye göre; sevgilinin yanağı, parlaklığını ve güzelliğini miske benzeyen müsel sel saçından almaktadır:

*Müsel sel zülf-i müsgîn*inden artırmış ruhun revnak

Zihî sümbül ki olmuş zîveri gülberg-i handânun G 162/4

Sevgilinin saçı kıvrıkcık ve siyahtır. Divan şairi, saçın rengini de göz önüne alarak sevda kelimesini tevriyeli bir söylemle siyahlık ve sevda anlamıyla kullanır. Şeyhî’ye göre gönül, sevgilinin kıvrıkcık saçının sevdası ile divanedir. Can ise güzellik şem’inde yanmaya hazır bir pervanedir:

Dil *müsel sel zülfünün sevdâsı* ile dîvânedür

Cân münevver hüsnünün şem’inde bir pervânedür G 41/1

Sevgilinin saçı şekil olarak, bazen âşığın asılması için hazırlanmış olan darağacı veya zincir, ip gibi kavramlara benzetilir. Aşağıdaki beyitte, âşık, sevgilinin kıvrım kıvrım saçını (zincir) boynuna bent ettiğinden beri, aşk ateşi meskeninde karar kılmıştır:

Zülfünün silsilesin bend ideli gerdenüme

Saldı ışk âteşini yâr benüm meskenüme Andelîbî

(Yilter 2006: 425)

Yukarıda değindiğimiz gibi *kâkül*, şiirimizde daha çok alın üzerine düşen saç parçası biçiminde düşünülmüştür. Nedîm, aşağıdaki beytinde geleneğin dışına çıkarak sevgilinin saç rengini sarı olarak

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

tavsif eder. Kaşlarının üstündeki sarı kâkülü, kılıcın yüzüne altınla yazılmış ayettir. Şair, bu teşbihle kâküle kutsallık atfetmektedir:

Gören ebrûlar üzre pîçişin ol kâkül-i zerdin

Sanır zerhall ile âyet yazılmış rûy-ı şemşîre G 137/3

Saç kâkülü, bazen sevgiliyi korumaya vesile olan tılsım istiaresiyle verilir. Bu özelliği, saçla yapılan büyüü ve efsunu da akla getirmektedir. Şair Pîrî, saçı örten külahın altından görünen saç parçasını, kâkülün ucu olarak düşünür ama yanılmaktadır. Çünkü görünen şey, naz çocuğu için gönül annesinin dikip taktığı bir muskadır:

Görinen kûşe-yi kâkül sanurdum kellepûşından

Meger ol tıfl-ı nâza dâye-i dil hırz-ı cân dikmiş

(Genç 2000: 68)

Saç, yukarıda değinildiği gibi, şebboy çiçeği olarak da düşünülür. Şebboy çiçeği gece vakti daha çok koku verdiği için, saç; gece renginde ve şebboy kokulu tahayyül edilir. Vâsıf, fes altındaki kâkülü hayal edince cennet saksısı içinde fesleğen bittiğini düşünür. Sevgilinin saçı fesleğen ve fesi de cennet saksısıdır:

Zîr-i feste kâkül-i şebbûyunı itdüm hayâl

Gûyiyâ bitmiş sifâl-i cennet içre fesleğen G 22/2

Kaşlar üzerine dökülen kâkül, şekli açısından hat tasvirine, güzelliği yönünden ise Çin tasvirlerine benzetilir. Çin ressamı Mânî'nin tasvirleri sevgilinin güzelliğini ifade etmede telmih unsuru olarak kullanılırken, saçın kıvrıcılığı da hem bu Çinli ressamı hem de kıvrıcılığı belirtmek için *çîn* ibaresi tevriyeli olarak kullanılır. Nedîm, sevgilinin kaşlarına düşen kâkülü, kubbe biçimindeki tâka benzetir:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Ebrûlar üstüne dökülüp kâkülü Nedîm

Tasvîr-i Çînî yazmış o tâk-ı mukarnese G 131/5

Güzellik ölçüsü olarak sevgilinin yüzü ile ay ilişkisinde, âşığın çektiği ahlârin dumanı halka halka olup aya kadar yükselir. Dolayısıyla sevgilinin parlak yüzündeki kıvrıcık saçlar, âşığın aya kadar ulaşan ahlâridir:

Halka halka dūd-ı âhum mâha k'olmuşdur karîn

Ârız-ı dilberde kâküllerdür olmuş çîn çîn Revânî K 24/18

Saçla ilgili söz konusu kavramların zamanla birtakım değişim ve gelişime uğraması mümkündür. Kâkül ve zülf-i müselsel örneğinde olduğu gibi bazen saç ifade eden kelimeler herhangi bir ayırım gözetilmeden birbiri yerine kullanılabilir. Bu kavramlardan biri de perçem ve kâkül olarak bilinen turradır. Son dönem kaynaklarında nâsiye-i dilberden sarkan kıvrıcık saç lülesi, kâkül (Sâmî 2002: 883); alın saçı, kâkül (Pala 2004: 461) şeklinde tanımlanan bu kavram, Râmî'ye göre omuza dökülen saçın yüzü kapatmaması için enseden bağlanan şekline denir (2005: 16). Turranın, perçem ve kâkül dışında daha geniş bir anlam çerçevesinde tahayyül edildiği örnekler sınırlı sayıdadır.

Turra, hilekâr ve yankesici olarak düşünüldüğünde çevreye zarar veren bir özelliğe bürünür. Necâtî'nin ifade ettiği gibi rüzgâr, sevgilinin yan kesici turrasını boynu üzerine çözdüğü zaman, saçının kıvrımı bütün gönülleri kırıp dağıtır:

Boyun üzre çözecek turra-yı tarrârını bâd

Sınmaduk dil komaya eyleye zülfün şikeni Ç 122

Sonuç

Bir değerlendirme ve yorumlamadan ziyade durum tespiti olarak değerlendirilebilecek olan bu çalışmada, saçla ilgili söz konusu tanım denemelerine ve taranan metinlerdeki örneklerine yer verilmiştir. Divan şiirinde sevgilinin güzellik tasvirlerinde ilk sırayı işgal eden saç, farklı benzetme ve sıfatlarla sanatkârın ifadelerinde hayat bulur. Divan şairi, saçla ilgili kavramları ilk zamanlarda

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

geleneğin belirlediği çerçevede ele alır. Müteakip zamanlarda, devir ve şair üslûbunun değişim ve gelişimine paralel olarak farklı kullanımlara da rastlanır.

Güzellerin boyunlarına dolanan *gîsû*; sevgilinin belini kemer gibi sarıp kenar eyleyen *mûy*; omuza dökülen saçın yüzü kapatmaması için enseden bağlanan şekli olan *turra*; zincir gibi toprağa düşerek güzelin ayaklarına kadar uzanan veya dolunayı örten bulut gibi sevgilinin yüzü üzerinde bulunan *zülûf*; kıvrırcıklığı yönüyle zencilerin zırh şeklinde birbirine girmiş saçlarına benzeyen *zülûf-i müselsel/kâkül*; kıvrır kıvrır olan *zülûf-i müca‘ad*; Türk kızlarının saç örgülerine benzeyen kıvrımlı ve karmakarışık *zülûf-i mu‘akkad*, şairlerin kullanım biçimlerine göre farklı ifade biçimleri kazanmıştır.

Hacim ve yorum yönünden yapılacak olan daha kapsamlı incelemeler, şairler arasındaki -üslûbu belirleyici- bu kullanım benzerlikleri ve farklılıkları üzerinde daha sağlıklı fikirler edinmemize vesile olacaktır.

KAYNAKÇA

- AMÎD, Hasan (1381) *Ferheng-i Fârisî-i Amîd*, Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran.
- AK, Coşkun (1987) *Muhibbî Dîvânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ARSLAN, Mehmet (2003) *Leyla Hanım Divanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- AVŞAR, Ziya (2007) *Revânî Dîvânı*, Kökler Yayınevi, Konya.
- CEBECİOĞLU, Ethem (2005) *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet (2001) *Necâtî Bey Dîvânının Tahlili*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet; M. Ali Tanyeri (1981) *Hayretî Dîvânı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- ÇIPAN, Mustafa (2003) *Fasih Divanı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- DEMİR, Nurettin (2004) "Kâkül", *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, s. 23-24.
- DENİZ, Sebahat (2004) "Divan Şiiri Güzelinin Saç Şekli", *Saç Kitabı*,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

-
- Kitabevi Yayınları, İstanbul, s. 262-314.
- ERÜNSAL, İsmail (1988) "Mu'îdî'nin Miftâhu't-Teşbih'i", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, İstanbul, s. 215-272.
- GENÇ, İlhan (2000) *Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- İSEN, Mustafa; Cemal Kurnaz (1990) *Şeyhî Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KANAR, Mehmet (1998) *Büyük Farsça Türkçe Sözlük*, Birim Yayınları, İstanbul.
- KURNAZ, Cemal (1996) *Hayâlî Bey Dîvânının Tahlili*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- MENGİ, Mine (1995) *Mesîhî Dîvânı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mütercim Asım Efendi (2005) *Burhân-ı Katı*, (Haz: Mürsel Öztürk-Derya Örs), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZDEMİR, Mehmet (1999) Neccâr-zâde Rızâ Divânı'nın Edisyon Kritiği, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,
- ÖZTOPRAK, Nihat (2004a) "Divan Şiirinde Güzelin Saç Rengi", *Saç Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s. 240-261.
- ÖZTOPRAK, Nihat (2004b) "Divan Şiirinde Saç Kokusu", *Saç Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s. 315-334.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1993) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- PALA, İskender (2004) *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul.
- SEFERCİOĞLU, M. Nejat (2001) *Nev'î Divanı'nın Tahlili*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Şemseddîn Sâmi (2002) *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Şerâfeddîn Râmî, (2005) *Âşıkların Sevgilisi*, (Haz: Mustafa FİDAN-Habib DERZİNEVERSÎ), Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, Lefkoşa.
- TANYERİ, M. Ali, Mertol Tulum (1977) *Nev'î Divanı-Tenkidli Basım*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

-
- TARLAN, Ali Nihat (1997) *Necâtî Beg Dîvânı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- TARLAN, Ali Nihat (2004) *Şeyhî Dîvânını Tetkik*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- TAŞ, Hakan (2004) *Vahyî Divanı ve İncelenmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul.
- TOLASA, Harun (2001), *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- YILTER, Sait (2006) "Mecmûa-i Kasâid ve Gazeliyât (Mecmua-i Devâvîn) (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Zebîhullâh-ı Safâ (1977) *Târîh-i Edebiyat Der-Îrân*, Tahran, c. 3, s. 1313-1315.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*